

МОВНА НОРМА Й ВАРІАТИВНІСТЬ

Стаття присвячена систематизації концепцій норми в працях мовознавців, що належать до різних лінгвістичних шкіл і різних напрямків науки про мову. Диференційовані поняття “варіантність” і “варіативність” мовної системи. Мовна варіативність розглядається як найбільш значущий внутрішній чинник мовного розвитку. Проаналізовані етапи зміни мовної норми.

Ключові слова: норма, система, узус, реалізація, варіантність, варіативність, зміна норми.

Статья посвящена систематизации концепций нормы в работах языковедов, принадлежащих к различным лингвистическим школам и разным направлениям науки о языке. Дифференцированы понятия “вариантность” и “вариативность” языковой системы. Языковая вариативность рассматривается как наиболее значимый внутренний фактор языкового развития. Проанализированы этапы изменения языковой нормы.

Ключевые слова: норма, система, узус, реализация, вариантность, вариативность, изменение нормы.

The article is devoted to the systematization of the concepts of norm in the studies of linguists belonging to different linguistic schools and directions. The concepts “variance” and “variability” of a language system are differentiated. Stages of language norm change are analyzed.

Key words: norm, system, usage, realization, variance, variability, norm change.

Процес розвитку мови охоплює всі рівні її системи. Лексичні, граматичні та звукові перетворення — те, що характеризує будь-яку живу мову, тому можна сказати, що сам час є чинником мовного розвитку. Зміна й розвиток мови, зумовлені потребами спілкування людей, здійснюються в процесі безперервного використання, добору, створення різних варіантів, словом, у процесі нескінченного варіювання [1: 41].

Актуальність дослідження визначається високодинамічним характером розвитку мов на сучасному етапі, що призводить до зрушення

та зміни мовної норми. Цей факт зумовлює необхідність систематизації існуючих концепцій норми в лінгвістичних працях, аналізу чинників та етапів зміни мовної норми.

Мета роботи полягає в аналізі існуючих в лінгвістиці концепцій мовної норми та її співвіднесеності із варіативністю.

У лінгвістиці термін “мовна норма” вживається у двох значеннях — широкому й вузькому. У широкому значенні під нормою розуміють способи мовлення, що склалися традиційно та стихійно, які відрізняють цей мовний ідіом від інших мовних ідіомів (у цьому розумінні норма близька до поняття узусу, тобто загальноприйнятих способів використання мови, що встоялися). У вузькому значенні норма — це результат цілеспрямованої кодифікації мови. Таке розуміння норми нерозривно пов’язане з поняттям літературної мови, яку інакше називають нормованою або кодифікованою [2: 9].

Перше значення передбачає, що норма існує в самій мові як об’єктивно дане. Друге значення підкреслює, що норма не міститься в самій мові, а вноситься до мови словниками й довідниками. Поняття “норми” і поняття “кодифікації” було розмежовано у працях Б. Гавранека, який підкреслював необхідність розрізняти дійсність норми, її реальний стан та уявлення про неї, матеріалізоване в нормативній літературі. На думку Гавранека, поняття норми мови значно ширше поняття її кодифікації [3: 28].

Ідеал кодифікації полягає в стабільності мовних установлень. Функціональні ж і стилістичні потреби мови створюють необхідність її змін. Кодифікація як звід мовних правил може існувати окремо від мовців, і в такій абстрактно законодавчій формі, звичайно, не має рис статистичної множини, тоді як норми, що функціонують, тобто норми в дії, не можуть існувати поза колективом і у своєму зовнішньому вираженні мають будову “нескінченної статистичної сукупності” [4: 18].

Сучасні концепції мовної норми у статичному аспекті багато в чому зумовлені вченнями В. фон Гумбольдта та Ф. де Соссюра [5: 112–120]. На думку В. фон Гумбольдта, мова є діяльність (*energeia*), здійснювана індивідуальними мовними актами, а стійка мовна система (*ergon*) є як би “застиглою лавою мовної творчості, абстрактним конструктом, створеним у процесі наукового аналізу” [6: 356–363].

Розуміння норми, орієнтоване у загальному плані на ідеї Соссюра щодо розмежування мови й мовлення, презентовано у працях пражських лінгвістів — В. Матезіуса, Б. Гавранека, Й. Вахека та ін. Б. Гав-

ранек визначає норму як “сукупність уживаних мовних засобів”, відносячи до “цього закономірного комплексу мовного цілого... усе те, що приймає колектив, що говорить цією мовою...” [7: 339–340]. У наступній праці Б. Гавранека по історії та теорії літературної мови норма характеризується в іншому аспекті: “Мовну норму я розумію як систему мови, узятую в плані її обов’язковості у сфері мови — із завданням досягти наміченого у сфері функціонування мови” [8: 551]. Таким чином, норма розглядається Гавранеком у декількох планах: з одного боку, вона ототожнюється з мовною системою з погляду її обов’язковості, з іншого боку — відмічається віднесеність поняття норми до плану функціонування мови та така важлива її ознака як прийняття суспільством.

Інший напрямок у характеристиці мовної норми поданий поглядами Л. Ельмслева. Феномени, що співвідносяться з гумбольдтіанською опозицією *ergon* — *energeia*, осмислюються в “Курсі загальної лінгвістики” Ф. де Соссюра, основна ідея якого, на думку Л. Ельмслева [9], полягає у розмежування мови (*langue*) і мовлення (*parole*). Мова розглядається як стійка система нормативних форм і протиставляється індивідуально-творчим актам говоріння. Результатом аналізу сосюрівського поняття *langue* у Л. Ельмслева стає трихотомія “схема — норма — узус”. Схема — чиста форма, зумовлена незалежно від її соціального здійснення та матеріальної маніфестації. Норма постає матеріальною формою у цій соціальній реальності, але незалежно від деталей маніфестації. Узус — сукупність навичок, прийнятих у цьому соціальному колективі й зумовлених фактами спостережуваних маніфестацій. Мова—схема, мова—норма та мова—узус поводяться неоднаково стосовно мовлення, яке Л. Ельмслев слідом за Ф. де Соссюром розглядав як індивідуальний акт. Норма передбачає узус та акт мовлення, але не навпаки. Між узусом і актом мовлення мають місце відносини взаємозумовленості. Схема передбачається актом мовлення, узусом і нормою, але не навпаки.

Норма, узус і мовний акт, як реалізації схеми, тісно пов’язані між собою та становлять один складний об’єкт, головним компонентом якого Л. Ельмслев уважав узус; акт мови дослідник кваліфікував як минулий факт, а норму називав штучною побудовою, фікцією.

Визнання фіктивності мовної норми викликало заперечення в Е. Косеріу [10], який, переглянувши деякі теоретичні положення Л. Ельмслева, додав трихотомії вигляд “система — норма — мова”. Норма протиставлена системі, яка розуміється як властиві тій чи іншій

мові можливості вираження змістів. Далеко не все з того, що “може” мовна система, “дозволяється” мовною нормою. Е. Косеріу вважав, що норма відповідає не тому, що можна сказати, а тому, що вже сказано та що за традицією говориться у суспільстві. Це значить, що норма містить історично реалізовані моделі; поняття норми в Е. Косеріу, таким чином, співвідноситься з поняттям узусу у Л. Ельмслева. Система охоплює ідеальні форми реалізації певної мови, тобто техніку й еталони для відповідної мовної діяльності, норма ж включає моделі, історично вже реалізовані за допомогою цієї техніки й по цих еталонах [10: 91]. Динамічність мови проявляється, на думку Е. Косеріу, тільки через систему, норма ж є “синхронною” (“зовнішньою” і “внутрішньою”) рівновагою системи”, тому що відповідає фіксації мови у традиційних формах. Будь-яке зрушення у нормі відбувається тільки як конкретна реалізація можливості, закладеної в системі. Разом із тим, у праці Е. Косеріу наводиться й протилежне твердження: “у системі не проявляється нічого такого, що до цього не існувало б у нормі. У силу прагнення до парадигматичної однаковості норма може навіть вимагати реалізацій, що суперечать системі” [10: 91].

У схемі Е. Косеріу “система — норма — мовлення” є момент, що припускає неоднозначне тлумачення: реалізація можливостей системи віднесена Е. Косеріу до рівня норми, однак підкреслюється, що йдеться про обов’язкову реалізацію, освячену культурною традицією. Тим часом у реальній мовній практиці зустрічаються ненормативні реалізації мовної системи, які належать до рівня мовлення.

Намагаючись зберегти трихотомію, Ю. С. Степанов [11] переосмислює зміст поняття норми, вносячи корективи у схему Е. Косеріу. У зміненому варіанті “структура (система в Е. Косеріу) — норма — індивідуальне мовлення” під структурою мови розуміються її фонемі, морфемі, конструкції, а також відносини між ними, рівень індивідуального мовлення співвідноситься з реальними мовними актами, а рівень норми пов’язаний з усіма існуючими реалізаціями, як традиційними, так і нетрадиційними: “Усі існуючі реалізації в сукупності утворюють рівень норми. Ті ж реалізації, які суспільством визнані як правильні, утворюють норму у вузькому розумінні слова, норму як правильне мовлення” [11: 169]. У цій тезі розуміння рівня норми виступає одночасно і як широке (усі реалізації), і як вузьке (традиційні реалізації).

В. О. Іцкович виділяє в мові три рівні: систему, структуру та вживання (узус). Система мови, як і в Е. Косеріу, — це не те, що реально

існує в мові, а все те, що може бути в ній створене. Не всі можливості, надавані системою, використовуються мовою, хоча система не накладає ніяких обмежень щодо цього на мову. Під структурою мови розуміються реалізовані можливості системи, тобто те, що Е. Косеріу називав нормою. Структура мови містить деякі моделі системи у вигляді відкритих і закритих списків, що рееструють розподіл реальних мовних утворень між моделями. “Структура — це система в її реалізації, структура — це заповнені клітки системних решіток” [2: 18]. Уживання (узус) — живе мовлення в усіх його проявах. Уживання не тільки спирається на систему, але й розхитує її, саме в узусі формуються нові мовні явища [2: 12–13]; позасистемні утворення, “включаючись у норму, таким чином, входять — через структуру — і у систему” [2: 22]. Тим самим пояснюється роль норми у розвитку нових елементів системи. Тобто норма, з одного боку, зумовлена мовою (структурою як реалізацією системи), а з іншого боку, очевидна її мовленнева зумовленість: “реальна вживаність/ невживаність мовного явища — важливе обмеження норми” [2: 25].

Принципова відмінність схеми В. О. Іцковича від схеми Е. Косеріу полягає в тому, що поняття норми, за В. О. Іцковичем, не входить до схеми рівнів мови: “норма містить, по-перше, структуру (тобто матеріально заповнену частину системи), по-друге, те із уживання, яке хоча й суперечить старій системі (і, отже, не входить до старої структури), але закріпилося у традиції літературної мови, відповідає тенденціям розвитку мови” [2: 18].

Таким чином, осмислюючи поняття норми, необхідно зважати на дві протилежні тенденції: прагнення мовців зберегти стару норму й не менш очевидне прагнення її оновити під впливом мови, що безупинно розвивається. Літературна мова з'єднує покоління людей, і тому її норми, що забезпечують спадкоємність культурно-мовних традицій, повинні бути якомога більш сталими, стабільними. Разом із тим, мова безупинно змінюється, і “питання про мовну мінливість, що є постійною якістю мови, є питанням про сутність мови” [12: 131], тобто функціонування мови передбачає мовні зміни, заміну однієї норми іншою.

Норма визначає характер реалізації тих потенцій, які закладені в системі: розподіл і функціонування моделей мови зумовлені системою. Таким чином, норма характеризується динамікою, зумовленою системними відносинами, варіантною реалізацією мови. Поняття динамічної норми, уведеної Л. І. Скворцовим, засноване на прийнят-

ті факту потенційних можливостей реалізації мови. Норма хоча й відбиває поступальний розвиток мови, не є прямим наслідком мовної еволюції. Автор розглядає мовну норму в її динамічному аспекті, на його думку, це “зумовлений соціально та історично результат мовної діяльності, що закріплює традиційні реалізації системи або творить нові мовні факти в умовах їх зв’язку як із потенційними можливостями системи мови, з одного боку, так і з реалізованими зразками — з іншого” [13: 53].

Динамічна теорія норми, спираючись на вимогу відносної стабільності, сполучає в собі й урахування продуктивних і не залежних від волі мовців тенденцій розвитку мови, і дбайливе ставлення до тих мовних навичок, які були успадковані від попередніх поколінь. Розуміння динамічної природи норми включає як статику (систему мовних одиниць), так і динаміку (функціонування мови). При цьому функціональний аспект норми особливо цікавий, тому що пов’язаний з таким явищем, як варіантність: “Норма не може бути задана кінцевим набором фактів, а неминуче виступає у вигляді двох списків — обов’язкового й припустимого (додаткового). Це джерело нормативної варіантності, тобто варіантів у межах норми” [13: 40]. Мова в процесі мовленнєвого функціонування розвивається, змінюється, і на кожному етапі цього розвитку “мовна система з неминучістю містить у собі елементи, які не завершили процес зміни” [14: 47]. Тому різні коливання, варіанти неминучі у будь-якій мові.

В. О. Іцкович представляє процес зміни норм у такий спосіб. Нове потрапляє в мову всупереч існуючим правилам. При цьому можна виділити кілька проміжних стадій, що забезпечують зміну норми: вживання нового елемента за межами кодифікованої літературної мови (КЛМ) (уживається в розмовній мові, у просторіччі, у професійній мові); поступове зближення нормованого та нового елемента, уживання й у КЛМ, в її усному різновиді; рівне співіснування двох елементів як варіантів норми; “зрушення” норми: новий варіант поступово витісняє існуючий варіант, останній уживається тільки в письмовому мовленні КЛМ; зміна норм: новий елемент стає єдиною формою КЛМ, варіант, що існував, — за межами норми.

Поняття “варіантності” нерозривно пов’язане з поняттям “варіативності”, у лінгвістичній літературі можливо як розмежування цих понять, так і їх синонімічне вживання. Варіативність у широкому значенні позначає всяку мінливість, модифікацію. При такому розумінні немає необхідності у протиставленні варіанта інваріанту.

У вузькому значенні варіативність визначається як “характеристика способу існування та функціонування одиниць мови у синхронії” [1], при цьому розглядається дихотомія “варіант — інваріант”, де інваріант виступає як абстракція, носій ознак класу, абстрагованості від конкретно реалізованого набору варіантів.

Д. А. Шахбагова [15] вживає терміни варіативність і варіантність диференційовано. При цьому розглядаються два види варіювання: варіювання мовної системи та варіювання одиниць мови, зафіксовані у виділенні двох пар протиставлень: “варіативність — цілісність”, “варіантність — константність”. Подібний підхід забезпечує концентрацію уваги дослідника на незмінних властивостях мови, на її тожності самій собі у часі та просторі.

Л. О. Вербицька також розмежує поняття варіативності та варіантності. Варіативність — обов’язкова риса мови, вона визначається, нав’язується нею. Так фонетична варіативність зумовлена певною позицією фонем в слові, впливом якості сусідніх звуків, місцем щодо наголосу, а також індивідуальними особливостями вимови у кожний конкретний момент. Варіантність же являє собою два різні образи реалізації однієї одиниці або сполучення одиниць, а варіанти трактуються як такі форми й одиниці, які вільно чергуються в рамках однієї мовної спільноти [16: 4].

Варіативність як характеристика будь-якої мовної мінливості, модифікації належить до найбільш істотних внутрішніх факторів мовного розвитку й сприяє “безперервності в історичному розвитку мови, подоланню вдавненого розриву між планом синхронії та планом діахронії” [16: 26]: у будь-якій мові постійно відбуваються видозміни частковостей при збереженні головного (загального, інваріантного).

Таким чином, можна розглядати варіативність, на відміну від варіантності, як динаміку, процес розвитку та зміни мови, а варіантність — як результат варіативності (динамічних змін у мові), що знаходить відображення в самій системі мови та проявляється у наявності певних варіантів мови. Варіативність завжди вказує на наявність здатності до видозміни. Варіантність уже зафіксована в мові, варіативність же має потенційну рушійну силу, яка постійно живе та спричиняє ті чи інші мовні зміни. Мовна варіативність розглядається як об’єктивна іманентна властивість мовної системи, що зачіпає всі виділені в мові підсистеми й одиниці у плані форми та змісту, у синхронії та діахронії, а також внутрісистемні відносини.

Варіантність мовних засобів, що є надлишковими з погляду структурної організації, становить той резерв мови, який забезпечує гнучкість та різноманітність форм вираження певного змісту, а також є базою для виявлення цілого ряду значень функціонально-стилістичного й експресивно-стилістичного плану, що відіграють у мові істотну роль. А. Едлічка розглядає варіантність як базу для розвитку мови [17: 544], однак у досить визначеному плані, а саме як резерв для її функціонально-стилістичного збагачення та розвитку.

Імперативність норми може бути сильнішою або слабкішою залежно від історичних умов функціонування мови, зокрема, певну роль може відігравати наявність декількох історично співіснуючих можливостей реалізації, недостатньо диференційованих для носіїв мови. Така ситуація може створюватися, наприклад, за умов паралельного співіснування у рівноправності “своєї” та “чужої” норми, тобто при тій чи іншій формі двомовності певного колективу. Інновації, що виникають внаслідок мовного контактування зумовлюють варіантність мовних одиниць на всіх мовних рівнях, є джерелами виникнення та функціонування нерівноцінних варіантів, один з яких розглядається як основний, а інший — лише як припустима, другорядна, рідше вживана форма.

Підсумовуючи, зазначимо, що зміна норми — не однократний акт, а тривалий процес. Постійні, безперервні мовні зміни, які відбуваються в невеликі проміжки часу, мало помітні. Варіативність — об’єктивна категорія, властива усім рівням структури мови. Варіативність являє собою загальну властивість, закладену в самому “складі” мовної системи як спосіб “існування й функціонування всіх без винятку одиниць мови” [1: 31]. Стадія варіювання й поступова заміна конкуруючих способів вираження забезпечують менш відчутне та не настільки болісне зрушення норми, сприяючи існуванню відомої парадоксальної властивості мови: “бути безупинно мінливою, щоб зберегти сталість” [18: 447].

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Солнцев В. М. Вариативность как общее свойство языковой системы / Солнцев В. М. // Вопросы языкознания. — 1984. — № 2. — С. 31–42.
2. Ицкович В. А. Норма и ее кодификация / Ицкович В. А. // Актуальные проблемы культуры речи. — М.: Наука, 1970. — С. 9–40.
3. Havranek V. Zum Problem der Norm in der heutigen Sprachwissenschaft und Sprachkultur / Havranek V. // Actes du quatrieme congres international de linguistes. — Copenhagen, 1938. — S. 25–32.

4. Будагов Р. А. Литературные языки и языковые стили / Будагов Р. А. — М.: Наука, 1967. — 376 с.
5. Соссюр Ф. де Курс общей лингвистики / Под ред. и с примеч. Р. И. Шор. — 3-е изд., стер. / Соссюр Ф. де — М.: КомКнига, 2006. — 256 с.
6. Звегинцев В. А. О научном наследии Вильгельма фон Гумбольдта / Звегинцев В. А. // В. фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию — М.: Прогресс, 1984. — С. 356–363.
7. Гавранек Б. Задачи литературного языка и его культура / Гавранек Б. // Пражский лингвистический кружок (сб. статей). — М.: Прогресс, 1967. — С. 338–377.
8. Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка / Под ред. Б. А. Серебренникова. — Москва: Наука, 1970. — 597 с.
9. Ельмслев Л. Язык и речь // Звегинцев В. А. История языкознания XIX–XX вв. в очерках и извлечениях. Ч.2 / Ельмслев Л. — М.: Просвещение, 1965. — С. 11–120.
10. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история (проблема языкового изменения) / Косериу Э. — 2-е изд., стереотипное. — М.: Эдиториал УРСС, 2001. — 204 с.
11. Степанов Ю. С. Основы общего языкознания / Степанов Ю. С. — М.: Просвещение, 1960. — 271 с.
12. Звегинцев В. А. Теоретические аспекты причинности языковых изменений / Звегинцев В. А. // Новое в лингвистике. — М.: Изд-во иностранной литературы, 1963. — Вып. 3. — С. 125–142.
13. Скворцов Л. И. Норма. Литературные языки. Культура речи // Актуальные проблемы культуры речи / Скворцов Л. И. — М.: Наука, 1970. — С. 40–104.
14. Соколова В. В. Культура речи и культура общения / Соколова В. В. — М.: Просвещение, 1995. — 192 с.
15. Шахбагова Д. А. Фонетическая система английского литературного языка целостность, устойчивость, вариативность: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.04 “германские языки” / Д. А. Шахбагова. — М., 1986. — 26 с.
16. Ярцева В. Н. Проблемы языкового варьирования: исторический аспект // Языки мира. Проблемы языковой вариативности / Ярцева В. Н. — М.: Наука, 1990. — С. 4–26.
17. Едличка А. О пражской теории литературного языка / Едличка А. // Пражский лингвистический кружок (сборник статей). — М.: Прогресс, 1967. — С. 544–556.
18. Панов М. В. История русского литературного произношения XVIII–XX вв. / Панов М. В. — М.: Наука, 1990. — 453 с.